

Любов ДРОФАНЬ

завідувач відділу ІПСМ,

канд. філол. наук, старш. наук. співроб.

ЛИСТИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО КРИЗЬ ЧАС І ПРОСТІР

Фантазія на тему літератури, архітектури, історії

Ледь не всім киянам добре відома класичного стилю будівля з кількома під'їздами, розташована якраз біля червоного університетського корпусу, навпроти Володимирського собору. Це клініка медичного факультету Київського університету, історія котрої налічує близько 130 років. Багато хто з киян саме звідси розпочав відлік свого земного існування, — адже ще донедавна в цих стінах розміщувалося також і акушерське відділення. Народилася тут і моя рідна сестра. А мені довелося пережити тут кілька складних операцій. Та мова зовсім не про медичну статистику, з її радощами і стражданнями. Мова про літературу і... мистецтво.

З вікон довгого коридору лікарняного корпусу відкривається чудовий краєвид на бульвар Шевченка, привабливий будь-якої пори, а надто восени, коли золотавим сяйвом переливається ніби й саме п'янке повітря, настояне на сухоцвітті та прохолодних вогких ночах. Старовинна алея, що мала назви Бульварна вулиця, Шосейний і Університетський бульвар, спочатку насаджена липами і каштанами, а згодом тополями, пам'ятає багатьох відомих особистостей. З Бібіковським бульваром (саме так він називався у час, який ми зараз реконструюємо) не розминулися у своєму житті Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка, Микола Лисенко, Михайло Грушевський, Володимир Вернадський... Віктор Васнецов поспішав ним до Володимирського собору, можливо, навіть у товаристві польського митця-символіста, одного із засновників Товариства київських художників Вільгельма Котарбінського, а Михайлові Врубелю уявився тут образ Демона; тут цокотіла підборами гімназистка Анна Ахматова, заклопотано прямував вимощеною доріжкою студент медичного факультету, а згодом молодий лікар Михайло Булгаков. Жив у приміщенні Першої чоловічої гімназії, розташованій саме на цьому бульварі, й відомий хірург Микола Пирогов.

Стрункі пірамідальні тополі, що палають осіннім вогнем, сумовито споглядав зі стін терапевтичної клініки і видатний письменник-імпресіоніст Михайло Коцюбинський, якого лікували тут у найтяжчий, останній період його життя. Сповнений надій на одужання, він ліг сюди наприкінці жовтня 1912-го. Про це нагадає і меморіальна дошка, встановлена на будівлі у 1948 р.

«Погано мені, дорогий О[лексію] М[аксимовичу], нездужаю вперто, тривало і жорстоко: що найгірше — не можу працювати. Залишається спробувати героїчний засіб: лягти в лікарню на довгий час, для чого на днях їду до Києва», — звірявся він напередодні у листі до Горького (9. X. 1912) [1]. А вже у листі від 26 жовтня писав: «А мене перевезли, нарешті, в Київ і поклали в клініку, як «важкого сердечника». Проте я бачу, що іноді чудово так побалуватися! Які чудові люди відвідують мене щоденно, приносять мені все, що я люблю — квіти, книжки, самих себе. У вікно дивиться те саме сонце, що і Вас гріє, — і від того здається ще теплішим і лагіднішим...».

Діагноз лікар В.Образцов поставив пацієнтові невтішний: «Поряд з ревматичним пороком двостулкового клапана серця важкий загальний розлад кровообігу, що призвело до значних застійних змін у легенях, печінці і розвитку масивних набряків на ногах. Мучить задуха, безсоння і сильна спрага. Уживання систематично наркотиків на ніч, щоб дати хворому на кілька годин можливість заснути і забутись. Вживав новий лікарський засіб — строфантин» [2].

Що відчував тоді Михайло Коцюбинський, якими думками було сповнене його існування? На ці питання можуть відповісти листи, які стали живою ниткою, що з'єднували його зі світом, прорізаючи статичний простір палати. Спробуємо саме через епістолярій зупинити на мить швидкоплинне минуле, через одну буттєву деталь відтворити його присутність. Препаруючи на окремі фрагменти життя письменника, ми відділимо суб'єктивне від автобіографічного, не співвідносячи ці поняття в одній смисловій площині, — творячи своєрідну, за висловом Лесі Українки в одному з листів до Осипа Маковея, «літературну інквізицію», про котру згадувала також у своїй праці літературознавець Тамара Гундорова [3].

Вимушена лікарняна імміграція не стала тим вирішальним чинником, через котрий митець залишився у полоні власних фізичних рефлексій. Думка почувалася вільною, хоча й дещо притлумленою, зверненою в середину зболілого ества, як герой його новели «Невідомий»: «буду низати, немов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила, без паперу». Проговорюючи, творячи слова,

герой не дається смерті, відгороджується від неї своєрідним щитом із фраз, які перетворюються на матеріальні об'єкти. Отож листами, зітканими із тисяч думок, втілених у слова, письменник витворював нову реальність, конструював зручний для себе, хоч і дуже хисткий, простір, у якому б було відносно затишно. Листи з витвореною ним новою реальністю нині сприймаються у сукупності як одна новела, котру письменник так і не встиг опублікувати. Помережані думками аркуші паперу замінили йому тоді літературні твори. Цими листами він намагався врятувати себе від вимушеної бездіяльності, вирватися з лабет смерті, яка вже чітко прозирала, вичікуючи своєї миті. Такі психологічні тонкощі уможливають розуміння походження, якщо можна так сказати, реплік, що ми їх читаємо у листах: «Дні проходять одноманітно, без вражінь, знаю тільки те, що пишуть в газетах»; «Лежу каменем, докучило»; «Вчора увечері Стражеско показував мене студентам і читав лекцію. З неї я зрозумів, що мені ліпше тепер...»; «Вчора були у мене Грушевський і Леонтович»; «Не знаю, що сталося вдома, що вже три дні не дістаю хоч би коротенької звістки... Коли ж все благополучно і тільки через лінощі мені не писали, то хай їм соромно буде так забувати про мене, хорого. Адже повен дім людей, які вміють писати». Це все з листів до дружини Віри Іустимівни [4].

Читаючи надруковані у різних збірках листи, адресовані М. Коцюбинському, та листи самого письменника, ми ніби відсуваємо завісу часу і входимо до його палати; опинившись у певному сенсі в потойбіччі, дозволяємо своїй фантазії зазирнути в нетрі душевних переживань письменника, який увійшов у літературу як чудовий віртуоз слова й автор вишуканого імпресіоністичного письма. І чим більше ми занурюємося в його думки, тим більш відчутною стає тремтлива картина того часу, в якому він жив. Свідком його розпаду часто ставало сплаконе холодними дощами вікно, і життя здавалося тоді безглуздом. І не радували квіти, що, принесені друзями, сповнювали палату ніжними пахощами: «Стоїть уже на столі аж 10 хризантем різних кольорів і гладіолуси». Трохи пізніше виявляється і образа хворого. Читаємо в листі до дружини Віри Іустинівни: «До мене мало хто приходить, квіток вже неносять, докучив я. Але я не скучаю, читаю собі. Вчора була Андрієвська і принесла галузку білого бузку. Леонтович у Києві, але вже 4 дні не був, зайнятий. Євг[ена] Харл[амповича] ще нема» (від 15 грудня 1912 р.). Відвідини порідшали — адже в кожного свій клопіт, свої жалі. «Мабуть, я вже всім надокучив», — пише з розпуки, але тут же заспокоює чи то се-

Терапевтична клініка Київського університету. Загальний вигляд та оздоблення вестибюлю клініки

бе, чи то дружину: «зате читаю більше». Золотава осінь заглядала у вікна клініки, напівзгаслими променями торкаючись блідого обличчя хворого. Ночами його мучив кашель. Прискіпливо, ледь не щодня, йому вимірювали обсяг розпухлих ніг, визначаючи динаміку хвороби.

Листи з лікарні до дружини пройняті і тривогою за свій стан, і ніжною трепетною любов'ю до неї, до жінки, яку він хоче повсякчас бачити, чути, шукає в ній для себе підтримку і розраду: «Не треба нічого, ні фруктів — тільки ти». З іншого листа до дружини від 14 грудня 1912 р.: «З клініки я задоволений, але з обідами погано. Ще коли живеш на однім супі та молоці, то нічого. А коли хочеш з'їсти щось інше, то тоді горе: не смачно, по-казьонному, або по-арештантському і нема ради: або їж, або будь голоден». А в іншому листі до тієї самої адресатки (від 13 грудня 1912 р.): «З їжею взагалі — біда. Про дієту ніхто не думає, про те, чого я хочу і не хочу — теж, як в казармі. Певно, трудно інакше». Та по кількох днях (від 24 грудня 1912 р.) трохи кращі відгуки про їжу: «Сьогодні все їв з апетитом. Випив 2 шкл[янки] молока, з'їв на сніданок тарілку макаронів, а на обід суп, курячу котлету з картоплею і компот — і все видалось смачним і всього було мені мало. Це перший день я чую смак і апетит, якого давно не мав». Відчувається якесь роздратування, — що не дивно,

зважаючи на тяжкий стан письменника. Дихаючи з натугою, зазвичай після безсонних ночей, прикутий до ліжка, він був, однак, радий кожному відвідувачеві. Та після надії і внутрішнього самозаспокоєння Михайло Михайлович знову впадає у відчай, і тим, певно, мучить і друзів, і близьких. Але й у ці важкі миті думає і піклується про них, намагається хоч з відстані дати якісь слушні поради чи якось підтримати їх: «Аби вдома все було добре, щоб не слабували». Скрапують днини. І вже остання осінь проминула, але письменник все ще сподівається на краще. І в останній день 12-го року просить дружину, майже слізною, бути з ним на Різдво у клініці: «Я вірю, що тобі не хочеться псувати собі свята, що ти хотіла б спочити і побути з дітьми, але, може, ти зробиш мені ще хоч раз ласку і приїдеш. Більше ж приємностей у мене на свята не буде. Я вже і так скачу, а що буду робити на свята сам — не уявляю навіть» (від 31 грудня 1912 р.). Ці слова: «може, ти зробиш мені ще хоч раз ласку і приїдеш» не можуть лишити байдужими нікого, навіть уже після стількох літ, коли вони були написані. Зворушливі і наступні рядки вже в іншому листі: «Чекаю тебе і виглядаю нетерпляче, ще цілих 4 дні! Коли б ти не приїхала, я б дуже сумував. Постараюся випросити для тебе на свята право бути зо мною хоч цілий день».

Звичайно, переживаючи разом з письменником його стан, пам'ятаєш і про його романтичні стосунки з іншою жінкою, якій він паралельно надсилав листи, — з Олександрою Аплаксіною, тією, котра згодом на труну автора новели «Цвіт яблуні» покладе зрошений слізьми вінок з квітучих яблуневих гілок. Засуджувати чи ні кохання, яке тривало фактично сім останніх років життя Коцюбинського? Цю вічну, як світ, дилему не вдалося розв'язати нікому, а тим більше неможливо дати їй оцінку чи тлумачити на власний розсуд. «Семь лет я люблю тебя, а мне кажется, что не прошло и семи часов, так мое чувство свежо и ново. Разве это не чудо, разве это не радость! <...> Может быть, это лежит в нас самих, может быть, это особый дар, но я благодарен судьбе за него», — читаємо у листі від 17 грудня 1911 р. [5]. У дбайливо збережених Аплаксіною аркушах паперу такі ніжні і ліричні почуття, які завжди лишаються свіжими і незнищенними, як-от ті, що закарбувалися в останньому листі з Капрі від 27 березня 1912 р.: «Почувствовать вкус твоего поцелуя, сжать тебя крепко и замереть, услышать любимый голос» [6]. А взагалі з останнього листа до неї, написаного напередодні виписки з клініки, відчуваємо його непереможне бажання бачити і чути її якнайскоріше: «Дома надеюсь поправиться быстрее и увидеться с тобой. Я стоско-

вался до неможливого. Хоть бы одним глазком увидеть тебя» [7]. Проте ця їхня зустріч уже ніколи не відбулася. Згодом Шурочка, як він її ніжно називав, зауважить у своїх спогадах про тонку і вразливу натуру письменника: «А тимчасом Михайло Михайлович був чутливим до вражень зовнішнього життя, якщо воно його цікавило, доказом чого є його листи з Києва, Капрі, Волині, з-за кордону. Але коли навколишнє життя було вбоге, одноманітне, намагався не помічати його і заглиблювався у свій внутрішній світ. Як людина вразлива і нервова, Коцюбинський був дуже чутливим до зміни оточення» [8].

Тож можна лише уявити, яким нелегким було перебування цієї людини в умовах клініки, у стінах якої промайнуло безліч людських доль, перепелелися деталі і дрібниці повсякденного і тілесного. Особливо тілесного. Адже світ тут відчувається крізь призму власного фізичного болю. Найбільше терзала художника неможливість працювати. «Я тепер по целым дням читаю — вот и все мои развлечения. Проглотил массу книг, а все же не удовлетворен, чувствую тоску по работе. Так хочется сесть за стол и взять перо в руки. Лежа я не могу работать, голова не свежа, и фантазия потеряла крылья», — з гіркою зізнався Аплаксиній у листі від 19 листопада 1912 р.

Збереглася копія фотографії, на якій зафіксовано письменника у лікарняній палаті. У строгому темному костюмі, на якому викладено зверху короткий світлий комір сорочки, під яким темна краватка; він сидить, обіпершись однією рукою на стіл, де нечітко проглядаються якісь предмети, папери і лампа. Позад нього невеличкий столик, на якому лежить книжка з закладкою на якійсь сторінці. Збоку видно частину вікна з вазоном на підвіконні. Стомлений хворобою погляд письменника не звернений в об'єктив, а спрямований повз нас, на щось непідвладне нашому розумінню. Це про цього чоловіка дещо роздратовано писав не менш видатний майстер пера, Володимир Винниченко у листі до свого друга-мецената Євгена Чикаленка, на літературних «понеділках» якого, в помешканні на Маріїнсько-Благовіщенській, 56 бував частим гостем і Коцюбинський [9]: «Який би поганенький критик не був, він вважає за свій обов'язок, за гарний тон вилаяти (підкреслення в тексті-оригіналі. — Л. Д.) мене (не розібрати думку, образ, картину, а тільки вилаяти). А як у нас більше нікого нема, то тут уже удвоє похвалити Коцюбинського. Це стало таким уже звичним і банальним, що я просто не можу читати

укр[аїнських] “критиків”»¹. Про таку характеристику, сказану в якомусь з негативним присмаком контексті, Винниченко трохи вже запізнило розкаюєся у листі до того самого адресата трохи менше ніж через рік: «Зогрішив я перед Коцюбинським, — думав, що він тільки так собі жаліється на здоров'я. А тут раптом фактично довів свої жалі. Сумно. За ким тепер черга? А хто йде на заміну? Нема щось нікого. І чи хутко будуть? Мусять бути і будуть обов'язково, але коли? І що треба робити, щоб прискорити їх прибуття, прибуття тих, які стануть на спорожнілі місця?».

Коцюбинський залишив клініку на початку 1913 року і фактично поїхав помирати додому, до Чернігова, у місто, в якому ще зовсім недавно часто бачили чепурну постать митця: «Улітку в ясно-кремовому у синю смужку костюмі, жовтих черевиках, у білій панамі з чорною стрічкою, з незмінним ціпком — гуцульським топірцем у руках. З квіткою у петельці. Іноді з квітами в руках. На тлі чернігівської звичайної людності завжди здавався він мені елегантним європейцем, “європейським українцем”, а не “малоросійським українцем”» [10]. Та пройтися вулицями Чернігова письменникові вже не судилося.

У статичному просторі клініки змінюється лише час. Яскрава палітра емоційних барв письменника потроху тьмяніє, набуває дедалі більших ознак втоми, знесилення, що унеможливає подальшу афектацію. Михайло Грушевський, пишучи до М. Коцюбинського, з якоюсь безнадією зронив: «Погана осінь, поганий рік», маючи на увазі й нещодавню смерть М. Лисенка [11]. Сили вичерпуються. Останні два твори написано у квітні-травні 1912 р. Це оповідання «Хвала життю» та «На острові». Назва першого нарису не просто симптоматична. Це гімн незнищенної волі до життя, життя, яке вже губилося за виднокраєм самого письменника, — серед руїн міста Мессіни після землетрусу художник знаходить паростки відродження сили людського духу. Загалом оптимістичний настрій твору немовби віддзеркалює незламність письменника. Підсвідомість виявляє опір фізичній оболонці, хоч і підвладній законам матеріального існування, та все ж неспроможній вважатися домінантною.

Друге оповідання, «На острові», змальовує мальовничу місцевість острова, де кілька разів бував на лікуванні Коцюбинський, де він отримав безліч нових вражень, де відбулися чудові зустрічі з ці-

¹ М. Коцюбинський же, у свою чергу, писав у 1909 р.: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка».

Меморіальна дошка, що свідчить про перебування тут на лікуванні М. Коцюбинського

Портрет і меморіальна дошка, встановлена на честь відзначення століття від дня народження В. Образцова

кавими особистостями, серед котрих був також і Максим Горький — оповідання «про Капрі, природу, сонце, море, людей і трошки про себе...» — ділився М. Коцюбинський задумами про цей твір у листі до дружини.

Наукову й літературну діяльність М. Коцюбинського підтримував Василь Федорович Симиренко (1835–1915), який жив у Києві у власному маєтку на нині Десятинній, а тоді Трьохсвятительській¹ вулиці, — той, що нині похований біля Аскольдової могили. До слова, саме подружжя Симиренків більше ніж десяту частину від прибутків віддавали на українську справу, підтримуючи видання часописів «Киевская старина», «Україна», «Літературно-науковий вісник», «Громадська думка», «Рада» та видавництва «Вік». Але, можливо, надто пізньою була матеріальна допомога Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці в Києві, яке лише у 1911 р. за ініціативи В. М. Леонтовича та завдяки значній фінансовій допомозі (у розмірі 1000 руб.) В. Ф. Симиренка призначено довічну

¹ Споруда архітектора В. М. Ніколаєва була заповіdana Українському науковому товариству, а в роки німецької окупації тут містилася Спілка українських письменників на чолі з Оленою Телігою, яку саме тут, разом із 40 іншими письменниками, було заарештовано та розстріляно 21 лютого 1942 р. в Бабиному Яру. Нині в цій будівлі міститься посольство Великої Британії.

стипендію, щоб письменник міг не заробляти на прожиття нудною працею у статистичному бюро, але нарешті цілковито віддатися літературній діяльності та серйозно лікуватися. Про цю радісну звістку повідомив Коцюбинському Євген Чикаленко у листі від 28 травня 1911 р.: «...з'явилася змога видавати Вам щороку по дві тисячі рублів... Тепер Ви зможете оселитись десь — чи в Криму, чи на Кавказі, чи й за кордоном, окріпнете на здоровлі і весь вільний час свій зможете віддавати письменству, то ще щось зробите» [12].

Ледь не вся українська громада з хвилюванням стежила за станом здоров'я письменника. Навіть на сторінках газети «Рада» була надрукована замітка «Здоровля М. М. Коцюбинського», в якій зазначалося: «Здоровля М. М. Коцюбинського, котрий лежить тепер в університетській клініці проф. Образцова, потроху поправляється. Хворий може спати (годин 3–4 на добу), підіймається з ліжка, читає газети й книжки» [13]. Досить оптимістично звучить і датований цим самим днем лист самого письменника до дружини: «Зо мною нічого не станеться, бо мені все лучче і лучче, я поправляюся... До мене приходять гості, вчора були Русова, Чикаленко, Черняхівські, принесли квіток» [14]. Опікувалися письменником з медичного боку Микола Стражеско разом зі своїм тестем Василем Образцовим, видатним ученим-клініцистом, новатором-діагностом, який разом з Ф. Яновським став основоположником вітчизняної терапевтичної школи. Сумно, що дійсний статський радник, дворянин, доктор медицини Василь Парменович сам важко завершував своє життя — у 1920 р., у розтерзаному і змученому Києві, сам-один, у холоді й голоді, в Георгіївській лікарні, розташованій неподалік від Софійського собору. Стражеско пізніше стане професором Київського медінституту, а згодом, з 1936-го, очолить Український науково-дослідний інститут клінічної медицини. З 1952 р., вже після смерті вченого, Інститут носитиме його ім'я. Микола Дмитрович протягом 1913 р. кількаразово навідував Коцюбинського в Чернігові, усіляко намагаючись підтримати важкохворого.

У спогадах Максима Горького про М. Коцюбинського, вперше надрукованих у газеті «Рада» у 1913 р., що їх класик російської літератури написав на прохання Олександра Олеся, читаємо: «Коцюбинський особливо ніжно любив свою Україну і часто відчував запах чебрецю там, де його навіть не було. А якось, побачивши під білою стіною рибальського будинку блідо-рожеві мальви, — весь засяяв усмішкою й, скинувши капелюха, сказав до квітів: «Здорові були! Як живеться на чужині?...». Такий пієтет до українського

імпресіоніста дещо пом'якшує реакцію на відомий лист Горького до Олекси Слісаренка щодо наміру останнього перекласти українською його твір «Мати». «Мне кажется, что перевод этой повести на украинское наречие не нужен», — відповів тоді Максим Горький, чим викликав обурення в українському суспільстві. Зокрема, Володимир Винниченко опублікував у Парижі в «Українських вістях» відкритий лист до класика; виступав з цього приводу у пресі й Микола Хвильовий. М'який на вдачу Горький, очевидно, не сподіваючись таку бурхливу реакцію, гаряче відмовлявся від сказаного й запевняв усіх, що ніякого листа узагалі не писав.

Але повернімося до клініки, де плакав свої останні надії Михайло Коцюбинський. Яким було в той час приміщення цієї знаменитої лікарні? Чи звертав увагу письменник на приміщення, у якому перебував, чи міг при тому оцінити красу його архітектурного рішення та внутрішнього оздоблення, в котрому відчутний стиль українського модерну, де дещо еклектично переплелися різні архітектурні стилі, зокрема й неовізантійський?

Заходячи якомсь до пишно оздобленого мозаїкою, деревом і скульптурними погруддями видатних медиків М. Волковича, І. Іщенка, В. Караваєва, О. Кримова, Г. Матяша вестибюля, я звернула увагу на трохи стертую невмолимим часом підлогу, зокрема на розколоті теракотові неглазуровані плитки, на яких ще можна прочитати написи «Бергенгеймъ Харьковъ», «Товарищество Бергенгеймъ» й абрєвіатуру на клеймах: «ТБЭБ». Зацікавившись несподіваним знаком минулого, проваджу дослідження її «первинного походження», котрим, як і зазначено на плитках, є місто Харків. Саме там у 1876 р. барон Великого князівства Фінляндського, Едуард Едуардович Бергенгейм, заснував перший на півдні тодішньої Росії завод, де виготовлялась керамічна плитка та вогнетривка цегла. Відповідно, абрєвіатура «ТБЭБ» може розшифровуватися як «Товарищество барона Эдуарда Бергенгейма».

Звертає на себе увагу манера накреслення цієї абрєвіатури, всі літери якої відокремлені від інших і розміщені у комірках своєрідного хреста, котрий означає чи то першу літеру слова «Харків», чи то два трикутники, котрі, в свою чергу, обрамлені колом. Чи не масонський це знак? Це припустимо, тим більше, що на плитках, виготовлених на заводі Бергенгейма, зустрічається й інше клеймо: накреслені навхрест молот і спис, — що, звичайно, є одним із знаків належності до масонської ложі. Адже до масонів зазвичай входили представники аристократичних кіл, до котрих, безперечно, належав

барон. Він народився у фінському місті Або в 1844 р.; його батько був архієпископом. Навчався у кадетському корпусі у Фрідріхсгамі та в Інженерній академії. Пізніше доля закинула його у Харків, але перед тим він вступив у товариство Курсько-Харково-Азовської залізниці. Добре вивчивши ґрунти Південної Росії, він вирішив налагодити в Харкові виробництво глиняних виробів, тож невдовзі запрацював завод, який існує і понині, вироби котрого успішно використовуються у будівництві споруд і підприємств як Харкова, так і багатьох інших міст. І нині розкидані по світу зразки метласкої плитки та вогнестійкої, пічної та підглазурованої цегли для вимощування тротуарів. Взірці цієї продукції, наприклад, і тепер прикрашають підлоги Благовіщенського собору та Казанської церкви на Лисій Горі; вони ще де-не-де ще збереглися також на вулицях Харкова, надаючи брукувці урочистого й святкового вигляду. Точно такі ж плитки колись потрапили до київської клініки Образцова. Працюючи протягом 1887–1891 рр. голосним Харківської міської думи, Бергенгейм, звичайно ж, мав широкі зв'язки з багатьма офіційними установами. То ж не дивно, що його чудова продукція була добре відома й у Києві та використовувалась під час спорудження цієї клініки. Професор Харківського університету Г. І. Лагерман, з яким Бергенгейм був добре знайомий, згадував, що барон у приватному житті був надзвичайно м'якою і толерантною людиною, проте в тому, що стосувалося питань честі та обов'язку, виявляв непохитну твердість. Робітники його заводів щиро поважали і любили барона, а його працездатність викликала загальний подив. Бергенгейм помер 16 березня 1896 р. у Харкові, де і був похований.

На користь дотичності до масонства барона Бергенгейма свідчить, зокрема, той факт, що в Україні впродовж XIX ст. найактивнішими масонськими ложами вважалися Харківська (майстерня релігійно-етичного напрямку «Вмираючий сфінкс») і Полтавська (громадсько-політична «Любов до істини»). Згадаймо, що у Харкові найбільш відомими культурними діячами з числа масонів були засновник першого у східній Україні університету Василь Каразін, а також письменники Квітка-Основ'яненко та Гулак-Артемівський, а у Полтаві — автор «Енеїди», Іван Котляревський. Натомість Михайло Коцюбинський, як відомо, входив до складу підпільної громадської організації «Братство Тарасівців», організованої в 1891 р., завдяки чому можна занотувати своєрідний перегук між двома містами — Харковом і Черніговом, та між двома особистостями — бароном Бергенгеймом та письменником Коцюбинським.

Плитка Бергенгейма на підлозі клініки

Описуючи вишукане оздоблення клініки, не можна оминати її історії та не згадати про відкриття медичного факультету Київського університету. Цей вищий навчальний заклад був відкритий у 1834 р. на малозаселеній тоді території старого Києва. Відоме сучасникам приміщення університету в стилі класицизму збудоване за проектом професора архітектури Петербурзької академії мистецтв В. Беретті тільки через вісім років. Під час урочистостей з приводу закладення майбутнього корпусу у землю було вкладено платинову медаль із зображенням Миколи I та сяючий хрест з написом «Во свете Твоем узрим свет!», а також камінець з фундаменту Десятинної церкви, монети і мідну дошку. Водночас за проектом Беретті поряд з університетом був запроєктований Ботанічний сад.

Згодом, у 1853 р., неподалік, на вул. Фундуклеївській, тепер — Богдана Хмельницького¹, запрацював побудований за проектом того ж архітектора один із кращих в Європі анатомічних театрів. Значною мірою це вдалося зробити завдяки енергійності та наполегливості другого завідувача кафедри анатомії О. П. Вальтера та за підтримки професора М. І. Козлова — домашнього лікаря тодішнього генерал-губернатора Д. Бібікова, ім'я котрого згодом отримав цей бульвар. Колекція препаратів цього анатомічного музею вважається унікальною і поділяється на три категорії. Першу її частину,

¹ Ще зовсім недавно кияни вишукувалися у довжелезні черги, щоб потрапити до цього музею, де вражали не тільки експонати, але й оригінально вмонтовані розсувні стіни, стелажі.

тоді єдину в Європі, було привезено з Віленської академії. Друга частина колекції — препарати з воску — початково була власністю професора О. П. Вальтера. Третю музею подарував професор В. О. Бец: вона складалася з анатомічних і гістологічних препаратів мозку і напередодні демонструвалася на петербурзьких і віденських виставках. Значних зусиль до справи відкриття медичного факультету доклали перший ректор університету та викладач російської словесності, славетний збирач українських народних пісень, історик і громадський діяч М. Максимович, а також відомий хірург М. Пирогов, завдяки котрому у власності Києва опинилося дещо з обладнання, навчального інвентаря та бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії. До речі, саме Пирогов, в якості не тільки лікаря, але й офіційної особи — а саме попечителя Київського навчального округу, — захищав свого часу Михайла Драгоманова-студента. Згодом, коли Микола Іванович пішов у відставку, вдячні студенти писали йому: «Дорогий учителю! Ми вдячні тобі за те, що ти навчив нас важкої і складної науки залишатися людиною серед людей».

У вересні 1841-го медичний факультет розпочав свою роботу, і перші лекції тут прочитали професори М. Пирогов та М. Козлов, а також В. Караваєв, ім'ям якого згодом було названо одну з вулиць, розташованих неподалік (нині вул. Льва Толстого). А ще через три роки запрацювали й університетські клініки, розташовані на першому поверсі навчального закладу, — терапевтична, хірургічна та акушерська.

Відступаючи ненадовго від основного сюжету, дозволю собі спогад. Навчаючись в університеті наприкінці 1970-х — на початку 1980-х, я ще застала ці приміщення в т. зв. червоному корпусі; в них нам читали лекції з медицини, адже тоді всі студенти мусили пройти підготовку на війсьній кафедрі. В ті часи мало хто з нас замислювався над тим, що саме в цих невеличких аудиторіях, вікна яких вгрузали в землю, колись викладали видатні медики, що тут вивчали фізику, хімію, ботаніку, офтальмологію, анатомію, мінералогію та методологію медицини. Ми не знади, що саме тут колись світила медицини оперували хворих, приймали пологи, здійснювали наукові відкриття, формували оригінальні медичні школи, зрештою, просто лікували. Та це лише невеличкий ліричний відступ. А тоді, наприкінці ХІХ ст., ці приміщення були затісними для здійснення широкомасштабних задумів. Тож незабаром постало питання про будівництво нової клініки, а гроші асигнував уряд з нагоди 50-річчя відкриття університету. Рішення про початок будівництва прийняв особис-

то імператор Олександр III, котрий виділив для цієї мети 200 тис. руб. Так за підтримки царської родини був реалізований проект архітектора Михайла Степановича Іконнікова, і поблизу університету були побудовані корпуси для хірургічної та терапевтичної лікарень (1885), а згодом, у 1888 р., з'явився будинок акушерської клініки, будівництво котрої тривало з 1873 р. В Університетській клініці св. Володимира протягом 1880–1883 рр. тривало облаштування коштом барона і баронеси Штейнгейлів окремого відділення — імені барона Рудольфа Васильовича Штейнгейля.

Отже, коло замкнулося. Ми знову опиняємося у приміщенні клініки, яка має не лише багату історію, а й освячена видатними постатями, долі яких дивовижним чином поєднали ці стіни. І цей зв'язок, у певній мірі навіть містичний, відлунюється у нашій пам'яті, оживляючи рівновіддалені й різновекторні помисли й вчинки для того, щоб ми могли вписати їх нині до сторінок історії нашої культури.

1. *Горький М.* М. М. Коцюбинський // Капрійські сюжети: «Італійська» проза Михайла Коцюбинського і Володимира Винниченка / Упоряд. В. Панченко. — К., 2003. — С. 180.

2. Про перебіг хвороби М. Коцюбинського зібрано і опубліковано чимало матеріалів. Крім повісті А. Смілянського «Михайло Коцюбинський» (1940 р.), значну художню і документальну цінність має книжка «Помнить о больном. Пособие по медицинской деонтологии» (К., 1978) Єфрема Ліхтенштейна, ерудита, представника київської терапевтичної школи, котрий створив художні інтерпретації історії хвороб Тургенева, Моцарта, Коцюбинського та медичних тем у творчості Толстого, Флобера, Вересаєва.

3. Див.: *Гундорова Т.* Проявлення Слова: Дискурсія раннього українського модернізму. — К., 2009. — С. 220.

4. Див.: *Коцюбинський М.* «Я так поріднився з тобою»: листи до дружини. — К., 2007.

5. *Коцюбинський М.* Листи до Олександри Аплаксіної // Михайло Коцюбинський / Вступ. М. Коцюбинської; Комент. С. Захаркіна. — К., 2008. — С. 178.

6. «Твій Муся». Епістолярна повість // Капрійські сюжети... — С. 168.

7. Лист від 21 січня 1913 р. // Там само. — С. 228.

8. *Аплаксіна О.* Сторінки спогадів // Там само. — С. 266.

9. Про це також див.: *Чикаленко Є., Єфремов С.* Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. — К., 2010. — С. 313: «Йдеться про зібрання української інтелігенції (письменників, поетів, культурних та театральних діячів) у київській оселі Є. Чикаленка на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. Такі літературні журфікси спочатку відбувалися

по суботах, а згодом були перенесені на понеділки. На них обговорювалися новини літературно-культурного та театрального життя України, твори українських письменників (В. Винниченка, М. Коцюбинського) та складалися їм оцінки, які обов'язково передавалися авторам. Серед найвідоміших учасників «понеділків» були П. Саксаганський, М. Садовський, М. Коцюбинський, А. Ніковський, В. Самійленко, М. Вороний та ін.». Є. Чикаленко, вважаючи М. Коцюбинського «тонким і чутливим чоловіком», все ж писав В. Винниченкові: «Щодо авторитету Коцюбинського, то я його не признаю, бо вважаю його видатним художником, але таким, що занадто стежить за останнім “криком моди”» (Чикаленко Є., Ефремов С. Листування... — С. 74; лист від 20 березня 1908 р.).

10. Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського // Київська старовина: Статті, спогади, дослідження / Упоряд. І. М. Забіяка, О. О. Лазаревський. — К., 2007. — С. 551.

11. Листи до Михайла Коцюбинського. — Ніжин, 2002. — Т. II. — С. 132.

12. Див.: Чикаленко Є., Ніковський А. Листування: 1908–1921 роки / Упоряд.: Н. Миронець та ін. — К., 2010. — С. 87.

13. Див.: Рада. 1912. — № 252. — 3 листоп. — С. 3.

14. Коцюбинський М. «Я так поріднився з тобою...». — С. 331–332.

Анотація. Ми часто не помічаємо явищ, подій та об'єктів, які незримою сюжетною ниткою пов'язані між собою, окреслюючи долі окремих, в тому числі відомих людей. Листи М. Коцюбинського, написані напередодні смерті письменника, розсувають завісу над особливостями його доби.

Ключові слова: університетська клініка професора Образцова, медицина, архітектура, еkleктика, література, реконструювання доби, Київ, листи, освіта, музеї, М. Коцюбинський.

Аннотация. Мы часто не замечаем явлений, событий и объектов, связанных между собой единой сюжетной нитью, обозначающих судьбы конкретных, в том числе известных людей. Письма М. Коцюбинского, написанные незадолго до смерти писателя, затрагивают ключевые особенности его страны и эпохи.

Ключевые слова: университетская клиника профессора Образцова, медицина, архитектура, литература, реконструкция эпохи, письма, Киев, образование, музеи, М. Коцюбинский.

Summary. Travelling through the history we often do not notice phenomena, personalities, events, which are connected between themselves by the invisible links and define the destiny of the prominent personality. We can raise a curtain of time borders and try to search starting points with the help of the letters by Mykhailo Kotsyubynsky, written in the special momentum when the soul levitates above the body.

Keywords: university clinique of Professor Obraztsov, the construction of the classic style, up date reconstruction, letters, architectural plate.